

KÖNYVISMERTETÉSEK

A két világháború közötti (cseh)szlovákiai magyar művelődés újraértelmezése

Filep Tamás Gusztáv: *A hagyomány felemelt töre*
(*Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti*
(cseh)szlovákiai magyar kultúráról).
Budapest, Ister Kiadó, 2003. 444 oldal.

N ehéz és kevésbé hálás munkára vállalkozott Filep Tamás Gusztáv: a tőle megszokott alapos kutatással igyekszik minél több „fehér foltot” eltüntetni a (cseh)szlovákiai magyar művelődés egykori, kissé kusza térképéről. Eddig elsősorban a főleg sajtótörténész–irodalomtörténész Turczel Lajos kötetéhez kellett fordulni, az ő művei tárták föl a (cseh)szlovákiai magyar művelődés alakulástörténetét, a lapalapítások, mozgalmak, művelődési, egyesületi, közéleti tevékenység lehetőségeit vizsgálva. Popély Gyula T. G. Masaryk csehszlovák elnök alapítványából lett társasági történetről („Akadémiáról”) írt monografikus feldolgozást, míg az irodalomtörténészek (Csanda Sándor, Fónod Zoltán) részint portrévázlatokkal szolgáltak, részint egy hagyományosabb irodalomtörténeti felfogás szerint építkeztek. A Tóth László és Filep Tamás Gusztáv közös kutatásaihoz fűződő, általuk szerkesztett művelődéstörténet szakított a kisebbségtörténetek egyoldalú, irodalomcentrikus szemléletével, a (cseh)szlovákiai magyarság művelődési törekvéseit elemezve pedig sikeresen mozdultak el a Fábry Zoltán által meghonosított korszakolás leegyszerűsítő tendenciáitól, de (bár nem kimondottan) vitakoztak azzal a kultúrafelfogással is, amely a „sarlósok” tevékenységét helyezte a (cseh)szlovákiai önmeghatározások centrumába, és lényegében hozzájuk viszonyította más felfogású, világnézetű politikai-kulturális elgondolások, törekvések megítélését. Az a tény, hogy 1989 után már teljesen

szabadon lehetett szólni a művelődés olyan jeles személyiségeiről, mint Peéry Rezső vagy Szvatkó Pál, átrajzolta egyfelől az eddig használatos fogalmi rendszert (amelyet igen csak történetietlen, monologikus szemlélet hozott létre), másfelől lehetővé tette olyan területek hangsúlyosabb bevonását a kutatásba, mint a kisebbségi jogvédelem, a kisebbségi politikai szerveződések küzdelme a demokratikus elveket inkább a személyes és egyáltalában nem a kollektív jogokat elismerő prágai vezetéssel, a Sarlóval olykor szembenálló (ifjúsági) mozgalmak munkája az önszerveződésben; továbbá Szent-Ivány József, Esterházy János, Szüllő Géza munkásságát immár nem volt szükséges az idők folyamán azért méltányosabbá váló, de a két háború között dogmatikusan ítélkező Fábry Zoltán 1950-es, 1960-as „marxizmusa” szerint értékelni. Még csak annyit tennék hozzá, hogy a főleg Tóth László által feltárt, 1945–1948 között született irodalmi anyag közzététele szintén megváltoztatja a (cseh)szlovákiai magyarságról és történetéről alkotott képet.

Filep Tamás Gusztávnak ez a gyűjteményes kötete egyrészt a fönt megjelelt csapáson halad, fő törekvése, hogy a kevésbé ismert, az egyébként hozzáférhető anyag eddigi rejtettsége miatt félreértelmezett személyiségek tevékenységéről pontosabb képet rajzoljon; más szóval: olyan alap kutatásokat végez (a kortárs sajtó tüzetes átnézésével, könyv- és levéltári kutatással), amelyek lehetővé teszik a kevesebbet emlegetett, bár az említett időszakban sok tekintetben kulcsszereplőkként minősíthető személyiségek élet- és pályarajzának elkészítését. Elsősorban Erdélyi Pál, Maléter István és Gömör János, valamint a G. Kovács Lászlóval közösen írt Szvatkó Pál életútját megvilágító tanulmányokra gondolok. Másrészt polémikusan viszonyul fogalomtörténeti és -elméleti kérdésekhez, anélkül, hogy a fölmerült vitapontok egyikéről-másikáról véglegesíthető meghatározási ajánlással szolgálna; leginkább a Terminológiai dilemmák – a (cseh)szlovákiai magyar irodalom határai című dolgozatával lép be a vitázók közé, akik közül egyesek (hasonlóan néhány erdélyi és vajdasági szerzőhöz) a (cseh)szlovákiai magyar művelődést, irodalmat különálló, egyedi, önálló és független történetű jelenségként vagy jelenségcsoportként kezelik, míg mások (hasonlóan néhány erdélyi szerzőhöz) pusztán földrajzi és állami elkülönülést jegyeznek, egyébként a magyar művelődés, irodalom jelölést ismerik csupán el. Ez utóbbi kérdéshez itt csak annyit: további elemzést igényelne, miszerint ugyanolyan meghatározókkal rendelkezik-e például az irodalom- és az intézménytörténet; vagy a Filep Tamás Gusztáv által jogosan előhozott Márai-példa egyedi eset-e (Áprily Lajos – aligha vitatható – az 1919 után szerveződő erdélyi magyar irodalom jelentős személyisége lett, szerkesztőként, költőként szinte emblemikus

egyéniség, áttelepülése után az a fajta intézményes kötöttsége az erdélyi magyar irodalommal megszűnt, költészete azonban, nemcsak tematikailag, vissza-visszajárt Erdélybe).

Filep Tamás Gusztáv pontosan érzékeli, hogy míg a (cseh)szlovákiai magyar irodalom kiemelkedő esztétikai értékeit tekintve aligha versenyezhet az erdélyivel vagy a magyarországgal, ami a kisebbségtörténeti problémákat illeti, ott ezek átvilágítása, a magyar kisebbséget szervező pártpolitikusok és más közéleti személyiségek elemző bemutatása messze túlmutat az esettanulmányok hozta „partikuláris” (vagy csupán helytörténeti jelentőséggel bíró) kutatási eredményeken; éppen ellenkezőleg: a kisebbségtörténet elméletének rétegzéséhez járulnak hozzá. Mert bár a két háború közötti Csehszlovákia „külföldön” története inkább szembeállítható a hasonló időszak Jugoszlávia- vagy Románia-történetével (például a demokrácia érvényesülése tekintetében), ami a kisebbségtörténeti (és nemcsak jogi, hanem legalább oly mértékben gazdasági, kulturális önszervezési) problémákat illeti, a számottevő demokrácia-„deficit” (mutatis mutandis) nagyon is egybevethetővé teszi akár a királyi diktatúra Jugoszláviájának hasonló problémáival. Amennyiben egy viszonylagos teljességű Csehszlovákia-történet megírására vállalkozna egy kutató, abban a magyar és a német (vagy a lengyel, ruszin) kisebbségek sorsának alakulása messze nem lenne elhanyagolható tényező. A kisebbségek kultúrája nyelvi-ileg, a hagyománytörténetét illetően természetesen más (regionális) együttesbe tagolódik, ugyanakkor az anyanyelvi kultúra jogainak elismertetéséért folytatott küzdelem ennél tágabb kontextusban szemlélendő, s így e téren a tudományköziség (az interdiszciplinaritás) elengedhetetlen igény. Filep Tamás Gusztáv tanulmányainak „aktánsai” persze besorolhatók egy-egy tudományszakba, de éppen az általa feltáruló anyag erősít meg abban a meggyőződésben, hogy a kisebbségek vezető személyiségeinek nem lehetett pusztán irodalmi-történeti stúdiumokkal foglalkozniuk; a jótollú és nagyon művelt Szvatkó Pál szerencsésebb körülmények között méltó társa lehetett volna az „esszéíró nemzedék”-nek (s az Apollo munkatársaként lett is), ehelyett kétséges sikerű lapalapítással, szerkesztéssel, napi robotú újságírással töltötte napjait, cikkeinek, esszéinek témáit a „nap követelményei” határozták meg, nem pedig egy hosszú töprengéssel-munkával kialakult tudományos érdeklődés. Peéry Rezső „hőskorszaka” 1941–44 közé esett, amikor az úgynevezett önálló Szlovákiában, Szalatnai Rezsővel együtt, újságíróként testesített meg egy közép-európai, „harcos humanista” magatartást, hogy aztán az 1956-ot követő emigrációban fölidézzék kisebbségvédelmi küzdelmeit. Nem kevésbé tanulságos a talán túlságos tömörségében kissé vázlatosra rajzolt Borsody

István-portré. Célkitűzése szerint ugyan csak az 1936 és 1944 között élt pályaszakasz a tanulmány tárgya, de néhány mondatban az emigrációs évekre is tekint. A lényege azonban az általában a kisebbségi aspektus szerint fölvetődő föderációs elképzelések értelmezése, így Borsody mellett mások is említettek volnának; de ebben a tanulmányban olvashatóan Borsody írásaiban ritka következetességgel végiggondolt, a sérelmi politikán túllépő nemzet- és Közép-Európa-politika konfrontálódásának, illetőleg kiegyenlíthetőségének kísérletéről van szó. A személyiség és a gondolkodó jellemzéséhez alapvetően fontosnak tetszik az alábbi megállapítás: „A föderalizmus – nemzetállamiság fogalompárjához viszonyítva a demokrácia fogalma [...] – abban a közegben, amelyben az életmű első része megszületett – idegen elemként tűnik föl. Borsody éppily beiktathatatlannak látta a demokráciát a jobboldal-baloldal fogalompárja közé mint elválasztó elemet. Az inkább keretül szolgál mindkettőnek.”

A magam részéről kevésbé hangsúlyoznám talán Borsody ún. „területen-kívüliség”-ét, azt tudni illik, hogy ő a Magyar Szemle vonzáskörébe került, mivel probléma-fölvetései és vita-álláspontja beleilleszkedik a (cseh)szlovákiai magyarságról gondolkodók nézeteibe, ha elméletileg jórészt megalapozottabbak is az ő elképzelései. S ez azért hangsúlyozandó, mivel a cseh nemzetbölcselet egy a nemzetalapítást tekintve igen fontos irányával vitázik. Más kérdés, hogy Masaryk úgynevezett pragmatizmusa a cseh nemzeteszmét illetőleg a romantikus indíttatású Palacký történet szemléletére épül, és szépirodalmi népszerűsítését a Gárdonyi Gézával és Henryk Sienkiewicz-csel párhuzamban látható Alois Jirásek vállalta, aki egyfelől az úgynevezett régi cseh mondákat dolgozta föl, másfelől a huszita, anti-Habsburg hagyomány regényesítését végezte széleskörű olvasótábort meghódító történelmi regényeiben. Borsody Beneš-elemzése mára sem vált teljesen időszerűtlenné, sőt a Beneš-dekrétumok körül kibontakozott nemzetközi vita nézőpontjából néhány fölvetése fokozott figyelmet érdemelne, kiváltképpen a cseh önkép elemzése. Nem kevésbé gondolatébresztőek Borsody írásai a szlovák–magyar viszonyról; ma, amikor Szlovákia valóban független állam lett, érdemes az általa kommentált szlovák történet szemlélet szembesítése a szlovák–magyar (és szlovákiai magyar) sztereotípiák alakulásával.

A polémikus hangvételű Maléter-pályakép a kötet egyik kiemelkedően jó és izgalmas dolgozata. Filep Tamás Gusztáv joggal említi Maléter európai távlatú gondolkodását, kisebbségi jogvédelmi harcát, polgártudatát. Az az értelmiségi magatartás, amely Maléterre jellemző volt, a kisebbségi kérdés méltányos kezelését csak a demokrácia keretei között tudta elképzelni, olyanokra

hivatkozott, akik koruk szabadelvű szellemének képviselői voltak (például Eötvös Józsefre). „Maléter mindvégig demokrata maradt, elutasította a diktatúrákat, de ez nem jelenti azt, hogy tanácstalanul vagy értetlenül állt volna előttük” – írja Filep. Cikkeinek bemutatásával Filep igazolja tézisét, alább a Masaryk Akadémián végzett munkájával kisebbségvédelmi nézeteinek formába öntéséről számol be. A kikutatott anyag nyomán a (cseh)szlovákiai magyarság egyik kiváló képességű, mára részint elfelejtett, félreértelmezett vezető személyiségéről tudunk meg többet, pontosabban. Az anyag iránti alázat és az értelmező szuverenitása egyensúlyban van Filep Tamás Gusztávnál, akinek kötete a témakör kutatóinak egyik alapműve marad – úgy vélem, hogy még sokáig.

Fried István